

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД У РИТУАЛЬНО-КУЛЬТОВІЙ ПРАКТИЦІ НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Визначені проблеми реконструкції ритуально-культової системи населення Степового Побужжя. Досліджено поховальний обряд і доведено його значення для ритуальної практики населення східної частини Північно-Західного Причорномор'я.

Ключові слова: культура, культ, ритуал, поховання, Степове Побужжя.

Определены проблемы реконструкции ритуально-культовой системы населения Степного Побужья. Исследован погребальный обряд и доказано его значение для ритуальной практики населения восточной части Северо-Западного Причерноморья.

Ключевые слова: культура, культ, ритуал, погребение, Степное Побужье.

The problems of the reconstruction of the ritual and the cult system of the population of the Steppe Bug region are defined. The author examines the funeral ceremony and proves its importance to the ritual practices of the population of the eastern part of the North-Western Black Sea region.

Key words: culture, cult, ritual, burial, Steppe Bug region.

Відповідно до існуючих морфологічних класифікацій релігії, час від Х до II тис. до н. е. в межах сучасної України співпадає з домінуванням тотемізму та зародженням системи світосприйняття (мезоліт); анімізму як уявлення про незалежну від тіла душу та ускладнення космології з виникненням поняття «універсального закону» (неоліт – енеоліт); культу природи та обожнювання душі, культу предків і утвердження образів верховних богів (доба бронзи). Звичайно, що кожний із цих періодів позначався сполученням багатьох різновидів релігійного (магічно-міфологічного) світосприйняття, до яких належали магія, промислові, аграрні, племінні культури тощо. Тому досить широко вживається систематизація релігійних вірувань, яка має витоки з самого об'єкту обожнювання: культ неба, сонця, землі, води, тварин тощо.

Слід відзначити загальний прогресуючий розвиток системи світосприйняття в давнього населення України. Можливе виділення в ньому кількох етапів, пов'язаних, у першу чергу, із змінами у природі і господарстві. Для першого (пізній палеоліт – мезоліт) властива докосмічна стадія у світосприйнятті. Культ водної стихії не відокремлений від тотемі-

стичних вірувань і проявляється у культурі рибоподібних чуринг. Другий період (неоліт) співпадає із появою космологічного світо-сприйняття, в якому водна стихія стає одним із важливих елементів світобудови. Її обожнювання набуває форми розвинутого анімізму; зовнішнім його проявом стає культ риби. Третій період (енеоліт – доба бронзи) позначений подальшим поглибленням космологічних уявлень, в яких провідне місце належить солярно-водяним персонажам: водоплавному птаху, рибо-птаху та водяному змію-дракону. Наприкінці періоду спостерігається тенденція до антропоморфізації божеств водної стихії. Із останнім періодом пов'язано оформлення головних міфів про творення Всесвіту, які проіснували до історичних часів [8].

За два-три мільйона років, які пройшли з моменту становлення перших людських співтовариств, людська культура розвивалася невпинно, послідовно та нерівномірно. Удосконалювалися форми знарядь праці і технологія їх виготовлення, ускладнювалася структура громадських організацій, змінювалися мови, накопичувалися знання людей про світ, відбувалася трансформація їхнього світогляду.

Неоднорідність «єдиної» людської культури очевидна: вона розпадається на безліч дрібних і великих, які у своїй сукупності створюють загальну картину культури. Творив свою культуру кожен людський рід, плем'я, суспільство, але на сьогодні не встановлено кількість цих суспільств за часи існування людства [1].

Автор статті розглядає значення та роль ритуалів для населення Степового Побужжя та намагається визначити вплив ритуально-культури практики мешканців регіону на формування ідеологічного світогляду жителів давньої ойкумени.

Окреслена проблематика є однією з найбільш актуальніших питань давньої історії України, тому що в процесі вирішення її є можливість розкрити ряд важливих аспектів духовної сфери життя давнього населення нашого регіону, а отже – більш докладно висвітлити особливості становлення і розвитку суспільства в ті далекі часи.

Західну частину Євразійських степів, яка простягнулася широкою смугою від Дунаю до Алтаю, займає Північно-Західне Причорномор'я. У східній частині Північно-Західного Причорномор'я знаходиться регіон Степового Побужжя – область, розташована на території, яка прилягає до нижньої течії р. Південний Буг (цей регіон обмежений на Заході – Тилигульським лиманом, на Сході – р. Інгулець, на Півдні – Дніпровським лиманом, а на Півночі – зоною лісостепу) [2; 3].

Згідно сучасного адміністративного поділу – це територія Миколаївської області, східна частина Одеської та північно-західна частина Херсонської областей.

В добу пізньої бронзи на території Степового Побужжя проживали племена – носії сабатинівської та білозерської культур. Сабатинівці вели осілий, а племена білозерської культури – кочовий спосіб ведення господарства.

Зміна технологій, перехід від використання бронзи до обробки заліза, зміна господарчої діяльності – перехід до кочового скотарства, вплинули на зміни ідеологічного підґрунтя. Населення, переходячи до більш рухливого способу життя, починає оформлювати і релігійну підоснову стосовно побуту. Посилюються міжетнічні контакти, змішуються релігійні уявлення, які породжують змішану

ритуальну систему. В цей час мешканці Степового Побужжя відчують посилення ідеологічного впливу своїх західних та південних сусідів.

Господарство і побут накладали відбиток також на ідеологічне уявлення населення регіону. Ідеологія сабатинівців відображала побут, притаманний осілим народам. Уся їх ритуально-культури практика була спрямована на збільшення родючості землі та чисельності роду (цю тезу підтверджують знахідки на сабатинівських поселеннях магічних хлібців, зроблених із кераміки). У білозерські часи внаслідок зміни кліматичних і природних умов економіка населення Степового Побужжя – як і всього Північного Причорномор'я в цілому – занепадає, тому жителі Причорноморської ойкумени вимушено переходять до більш кочівницького образу життя. Безсумнівно, ці зміни мали значний вплив на ідеологічні уявлення людей. Ритуали тепер були спрямовані, перш за все, на збільшення приплоду худоби та успіх різноманітних промислів (рибальство, мисливство). Кочовий образ життя посилив і етнокультурні зв'язки жителів регіону із населенням оточуючої ойкумени – з Передньозазрійським та Балкано-Подунавським регіонами.

У Степовому Побужжі яскраво представлені хтонічний і солярний культ, культ родючості та культ предків [4]. Але одним із самих вагомих для відтворення ритуально-культури практики давнього населення є поховальний обряд.

Саме він містить велику інформацію про розмаїття структури суспільства, тому першочергове завдання в процесі здійснення його аналізу полягає в розчленуванні обряду на окремі деталі, ознаки та співвіднесення цих ознак з різними сферами соціальної структури.

Відомо, що норми, правила та складові поховального обряду, формуються під впливом двох основних факторів: етнічних традицій і соціальних відносин, висвітлених через призму ідеологічних уявлень. Порівняння якісних і кількісних компонентів поховального обряду сабатинівської культури вказує на надзвичайно високий ступінь подібності, особливо серед перших. Це, насамперед, – курганний спосіб поховання, розта-

шування поховальних ям у кургані, форма поховальної ями, поза похованого, орієнтування тощо. У сукупності вони вказують на єдність етнічних традицій, а також на певний загальний рівень суспільства, пов'язані із поховальним обрядом, ідеологічними уявленнями населення.

Але в той же час, незначні розходження серед кількісних компонентів поховального обряду, таких як: розміри курганів і поховальних ям, надзвичайно бідний інвентар, а в більшості випадків – його повна відсутність, створюють враження про сабатинівське суспільство як дуже слабо диференційоване в соціальному плані. На тлі розвинутої економіки, яка характерна для сабатинівців, зі спеціалізованим ремісничим виробництвом, особливо металообробним, відсутність яскравих, багатих поховань є певним дисонансом щодо великої кількості біднішого населення.

Сабатинівські поселення в Степовому Побужжі займають практично всі зручні для життя й діяльності ділянки вздовж берегів великих і малих річок, що є свідченням ефективного освоєння території регіону. Раціоналізм тут виразився у використанні місцевого міцного й легкого будівельного матеріалу. А найголовніше – крайній раціоналізм фіксується у відношенні до заупокійного культу. Поховальні споруди, представлені, в основному, впускними могилами невеликих розмірів і дуже скромними заупокійними дарунками, а в більшості випадків – і відсутність їх, демонструють мінімальні трудові витрати в цій сфері. Така бідна обрядовість характерна для періоду кризи первісно-общинної системи, тому що основне навантаження відбувалось для задоволення душі, а не праху.

Своїм раціоналізмом у похоронному обряді сабатинівська культура відрізняється як від попередніх культур епохи бронзи на цій території, таких як катакомбна, культури багатопружкової кераміки, так і наступних – білозерської, киммерійської. Цей феномен має потребу в детальному аналізі й поясненні з урахуванням всіх факторів ендегенного й екзогенного характеру. На підставі наявних до теперішнього часу джерел важко визначити точну кількісну міру зусиль і часу, витрачених на похоронні обряди й ритуали в сабатинівській культурі. Поки що ми можемо

лише констатувати, що перевага раціоналістичних тенденцій у багатьох сферах життєдіяльності сабатинівського суспільства, в тому числі – й відношенні до заупокійного культу, відбилося в досить скромному, уніфікованому поховальному обряді, який був характерним для періоду кризи первісно-общинної системи. Проте цей висновок не повинен впливати на загальну оцінку економічного, технічного й інтелектуального рівня населення епохи пізньої бронзи, що залишило нам пам'ятники сабатинівської культури.

Найдавніший шар релігійних уявлень, пов'язаний з культом померлих, до проводів на той світ формувався в ту пору, коли основу господарства складало скотарство, зберігався він і надалі. Напевно, цей обряд є лише частиною складних уявлень про споконвічний кругообіг життя і смерті.

У добу бронзи відбуваються значні соціально-економічні зміни в людському суспільстві, відповідно, розвиваються космологічні й міфологічні ідеї. Колишне світосприйняття поступово набирає міфологічного характеру. Формується міфологічне пояснення різних сторін буття, й у т. ч. психофізіологічного загальнолюдського досвіду і його відбиття – колірної тріади. Використання фарб у похоронному обряді (зокрема, вохри), хоча й містить колишне семантичне навантаження, але вже деформується новим «міфологічним» рівнем людської свідомості, у результаті чого колірна тріада обожнюється, пов'язується з позитивними та негативними тенденціями людського буття, сторонами світла, із тричленим розподілом світу.

У розділі «Махабхарати» «Теологія Вишну» відображено значення кольору для життя й долі людини. Згідно із уявленнями індоевропейців, душа – безсмертна, вона постійно переселяється з одного тіла в інше, але життя в будь-якому тілі пов'язується зі стражданням, і кожне нове втілення вважалося злом. Благом вважалося припинення перероджень, тобто досягнення звільнення й досконалості. Шлях для людей визначався кольором, і кожна стадія перевтілення мала свій певний колір. Перебування душі в людському тілі співвідносилось із червоним або світло-жовтим кольором.

Вказаний міф певним чином пояснює використання вохри в похоронному обряді

жителів Степового Побужжя. Покриття небіжчиків, стел, долівки вохрою мало на меті повторно повернути їхні душі у світ людей [5].

Спираючись на поховальну обрядовість білозерців, можна дослідити, яким чином відбувалася трансформація ритуально-культурних систем у період створення ранньокласових структур у степовій зоні Північного Причорномор'я.

У подальшому з пам'ятників бронзи в Північному Причорномор'ї виділили білозерську культуру, що змінила сабатинівську на цій же території. Велика кількість наукових робіт, у тому числі й монографічних, дає підстави стверджувати, що похоронний обряд білозерської культури має ряд стійких ознак, які відрізняють його від традицій синхронних і попередніх культур бронзової доби [6; 7; 8].

Для білозерського населення показовим є особливий підхід до поховально-обрядової традиції, яка панувала на той час в Степу. Білозерські мешканці майже не використовували для поховальних потреб старі могили. Вони будували власні могильники або користувалися ґрунтовими цвинтарями. Відхилення від цієї традиції – поодинокі. Некрополі поділяються на могильні (курганні), могильно-ґрунтові та ґрунтові. Відомі лише окремі поховання на поселеннях.

Таким чином, в ідеологічних уявленнях білозерців у хронологічних межах XII – X ст. до н. е. чітко простежується запозичення певної ритуальної практики із сусідніх регіонів, зокрема Балкан та Малої Азії. Наявність таких зв'язків підтверджує комплекс речових джерел. Про етнокультурні зв'язки населення регіону свідчать артефакти, інтерпретовані в ритуально-культурному аспекті. Вони синхронні культурам Балканського регіону (захоронення людських черепів, кам'яний фалос), як відомо, культ Пріапа занесений в Грецію саме із Фракії, причому, фалічний культ є нехарактерним для Степового Побужжя. Про зв'язки населення регіону з Малою Азією свідчить знайдений в поселенні «Дикий Сад» ритуальний кам'яний молот, виготовлений із породи, яка розповсюджена в Малій Азії, але

відсутня в Північному Причорномор'ї. Також зв'язки з населенням Центральноєвропейського ареалу підтверджується глиняними і бронзовими виробами.

Відсутність у ній яскраво виражених військових поховань, наявні атрибути родоплеминої аристократії із чітко вираженою ієрархією дозволяють припустити, що для політогенезу білозерського суспільства характерний аристократичний шлях розвитку, який привів до створення ранньокласових структур.

Поховальний ритуал епохи пізньої бронзи в Степовому Побужжі представлений різними формами поховальних споруд. Дослідження, проведені дотепер, дозволяють стверджувати, що на території Південно-західного регіону домінує курганний обряд поховань. У більшості випадків поховання впущені в давні насипи ямної та катакомбної культур. Відомі, однак, і невеликі кургани, насипані спеціально над похованнями (Троїцьке) або розташування поховань в так званих «перемичках» між двома культурами більш раннього часу (Степове).

Аналіз різних даних із похоронного обряду показує, що він містить у собі інформацію, яка дозволяє судити про ступінь соціального розшарування архаїчних суспільств. Форма похоронного обряду залежить від віку й статі померлого, причини смерті, соціального рангу індивіда усередині громади. У середовищі осілих хліборобів існує прямий взаємозв'язок між похоронним обрядом і системою соціальної ієрархії всередині суспільства. Тому, є всі підстави вважати, що й в епоху ранньокласових суспільств поліваріантність обряду поховання навіть у межах єдиної культури відбиває не тільки хронологічні, локальні, етнічні розходження, але й певні соціальні моменти. Соціальними факторами пояснюється розмаїття поховальних обрядів, представлених в одному могильнику, який залишений єдиним за культурою населенням, а всі поховання якого відносяться до порівняно невеликого хронологічного періоду. За цих умов зникають підстави для пояснення різних варіантів обряду еволюцією релігійних вірувань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Черных Е. Н. Гипотезы древней культуры / Е. Н. Черных // Знание – сила. – 1982. – № 9. – С. 32-34.
2. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужжя (IX – III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев : Возможности Киммерии, 2008. – 192 с.

3. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наукова думка, 1982. – 157 с.
4. Матвієнко Л. В. Ритуально-культовий комплекс доби фінальної бронзи в м. Миколаєві / Л. В. Матвієнко // Красназничий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Кластер. Промисловість. Сільське господарство. Транспорт. – Миколаїв : ОІППО, 2004. – С. 33.
5. Гаврилов А. В. О значении охры в погребальном обряде археологических культур эпох палеолита-бронзы / А. В. Гаврилов // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С.12-14.
6. Отрощенко В. В. Белозерская культура / В. В. Отрощенко // Археология Украинской ССР. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. I. – С. 519-527.
7. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье / В. П. Ванчугов // Проблема формирования белозерской культуры. – К. : АН УССР, Одесский археологический музей, 1990. – 168 с.
8. Ванчугов В. П. Погребальный обряд белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья (опыт социальной реконструкции) / В. П. Ванчугов // Археология и этнография Восточной Европы. Сборник научных работ, посвященный 60-летию В. Н. Станко. – Одесса : АН УССР, Одесский археологический музей, 1997. – С. 154-167.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**.

© Л. В. Матвієнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2012